

בין הים הגדול לנהר פרת

על יהודים ויהדות בין פרס לרומי

Aharon Oppenheimer, *Between Rome and Babylon: Studies in Jewish Leadership and Society* (Texts and Studies in Ancient Judaism, 108), Tübingen: Mohr Siebeck, 2005, xv + 499 pp.

כינוסם של עשרות מאמרים פרי עטו של חוקר חשוב ומרכזי בתחומו והוצאתם לאור בכרך אחד אינם רק עניין של חישובי נוחיות ומתן אפשרות גישה למחקרים רבים הפזורים בבמות שונות, חלקן נידחות. יתרה מזו, כאשר מלאכת הבחירה של המאמרים נעשית בחייו ועל פי הנחיותיו של החוקר, ניתן לראות בבחירה עצמה ביטוי אישי של אדם המבקש להציע את מה שהוא מחשיב כעיקר תרומתו לתחום התמחותו (נוסף כמובן על הספרים השלמים שהוציא מתחת ידו). אך גם בזאת לא תמו התוכנות העולות מן הבחירה והפרישה, שכן למשקיף על הקובץ – אם אכן הייתה מלאכת הבחירה קפדנית ומכוונת היטב – מוצעת לא פעם תמונה יפה של מצב המחקר בתחום כולו ושל התפתחותו בשנות דור, החופף לימי פועלו המדעי של החוקר. כמעט ניתן לומר כי מעשה הכינוס של מבחר מאמרים בהנחייתו של החוקר עצמו מהווה עבור עמיתיו, תלמידיו וקהל הקוראים הרחב יותר, מעין אוטוביוגרפיה מדעית, אישית ולעתים חושפנית יותר ממה שתוכנן מלכתחילה. דומה כי דברים אלה יפים להצגת מבחר המאמרים פרי עטו של פרופ' אהרון אופנהיימר, מבכירי החוקרים של תקופת בית שני, המשנה והתלמוד ברור האחרון.

בקובץ שלפנינו נאספו שלושים ואחד מאמרים פרי עטו של אופנהיימר, שלמעלה ממחציתם הופיעו לראשונה בעברית וכעת הם מוצעים רובם בתרגום לאנגלית ומיעוטם בגרמנית. כבר לעובדה זו חשיבות עקרונית. לא מעטים ממחקריו של אופנהיימר זורים אור לא רק על חיי היהודים אלא על מהלכי השלטון הרומי-הביזנטי ועל חיי החברה של אוכלוסיות שונות במזרח. חוקרי המזרח בשלהי העת העתיקה, הן המומחים לאוכלוסיות דוברות יוונית או לטינית והן המתעניינים בחיי החברה והתרבות שממזרח לנהר פרת, מנועים על פי רוב מגישה בלתי אמצעית למחקר מודרני הכתוב עברית, לרוב בידי חוקרים במדינת ישראל. ואולם אין מדובר כאן רק בהסרת מכשול טכני, אלא בהיחשפות לדרך אחרת של מחקר וגישה למקורות. רבים מקרב הכותבים בשפה האנגלית על נושאים יהודיים הנוגעים לעולמם של חז"ל, אימצו להם לאחרונה גישה הממעטת בפוטנציאל ההיסטורי שבספרות הרבנית – אם בעקבות אחיזה בגישות ובאפנות קריאה חדשות ואם – למרבה הצער – בגין היעדר הכשרה ומיומנות בקריאה מדויקת וביקורתית של הקורפוס התלמודי על כל מרכיביו. אופנהיימר מציע לפני הקורא דרך של היזקקות לחומר התלמודי שעדיין לא ויתרה על מה שהוא מכנה – בעקבות רבותיו – ה'גרעין ההיסטורי' שבמקור הספרותי, ובכך הוא מכריז לפני הקורא אנגלית כי קיימת בשיטות המחקר חלופה שניתן ליישם בחקר תקופה כה מרעפת בתולדות ישראל.

המאמרים שבקובץ זה נכתבו במהלך תקופה של קרוב לשלושים שנה. הקדום שבהם, על היישוב היהודי בגליל בתקופת יבנה ומרד בריכוכבא, הופיע בגרסתו העברית ב'קתדרה' בשנת תשל"ז,¹

1 א' אופנהיימר, 'היישוב היהודי בגליל בתקופת יבנה ומרד בריכוכבא', קתדרה, 4 (תמוז תשל"ז), עמ' 66-53.

תמימה מדי של עדות שהיא בסופו של דבר יצירה ספרותית.

אם אסופת מאמרים היא בין היתר מעין אוטוביוגרפיה מדעית, דומה כי לא בכדי בחר אופנהיימר לפתוח את הקובץ במאמר על תרומתו של גדליהו אלון לחקר תקופת התלמוד כפי שהיא מצטיירת בפרספקטיבה של חמישים שנה לאחר פטירתו של החוקר הדגול.⁵ אופנהיימר, שהוא במידה רבה תלמיד תלמידו של אלון, מודע היטב למעמדו של אלון כחלוץ המבקשים להשתמש בספרות חז"ל באופן מבוקר כאבן בניין עיקרית של נרטיב היסטורי שיטתי על חיי היהודים בתקופת המשנה והתלמוד. עם זאת אין הוא מתעלם מהחולשות ומהנטיית האישיית שבגישתו של אלון, ואף לא מן השינויים שחלו בגישתם של חוקרים לספרות חז"ל כמקור היסטורי.⁶ ההמשכיות וההסתייגות משמשים כאן בערכוביה מודעת לחלוטין.

אופנהיימר מודה כי ביסודו של דבר הוא הולך בעקבות אלון בניסיונותיו לחשוף את ה'גרעין' ההיסטורי הטמון במסורת התלמודית. חיפוש זה נעשה כדבריו מתוך רגישות למקום הורתה של המסורת הנבדקת – בבל או ארץ-ישראל, לזמנה – תקופת התנאים או האמוראים, ולהקשר הספרותי שלה – הלכה או אגדה (עמ' 4). לדעתו גם לשון המסורת – עברית או ארמית – יכולה להעיד על מידת האוטנטיות שלה, וכן העובדה

ואילו המאוחר מכולם, שעניינו ממדי התגייסותם של יהודים לצבא הרומי, ראה אור רק בשנת תשס"ו.² שני מאמרים אחרים, על המרכז בביתר לפני מרד בר-כוכבא³ ועל הקשרים בין ארץ-ישראל לכבל,⁴ ראו אור אף הם רק בימים הסמוכים להופעתו של הכרך שלפנינו. לפני הקורא בקובץ זה מוצע אפוא מבחר מחקרים שנעשו במהלך דור שלם, ואשר מייצגים – כפי שעולה מדברי אופנהיימר עצמו – שלב מעבר ועידן חדש בהיסטוריוגרפיה הביקורתית של תקופת המשנה והתלמוד. הארכאולוגיה הארץ-ישראלית פרצה בשנים אלה את גבולות ההתעניינות הקודמת, שנתרכזה בעיקר בתקופות פרה-היסטוריות ובאתרים מקראיים, והחלה לחשוף באופן נרחב את שרידי התקופה הרומית והביזנטית. יתר על כן, חשיפה זו, כדברי אופנהיימר במבואו (עמ' 2), לא נצטמצמה רק לחיי היהודים ומושבותיהם, אלא הבליטה ביתר שאת את המורכבות והרבגוניות של אוכלוסיית ארץ-ישראל על כל מרכיביה: יהודים, נוצרים וגם פגנים. עד לפריצה זו נכתבו תולדות התקופה בעיקר לאור הספרות העתיקה שעמדה תמיד לרשותנו, הן זו היהודית והן זו הכנסייתית והרומית, אך בעקבות התגליות החדשות בשטח נדרשו היסטוריונים לחזור ולבחון את העדות הספרותית, כאשר התגליות שבשטח משמשות בעת ובעונה אחת גם אישור וסימוכין למסופר בתקסט וגם אמצעי ביקורת ואזהרה מפני קריאה

5 למאמר זה גם מהדורה עברית, אף כי הגרסה הגרמנית שמתפרסמת בקובץ מבוססת על הרצאה שנישאה במינכן עוד בשנת תשנ"ג; ראו: א' אופנהיימר, 'גדליהו אלון במבחן היובל', ציון, סט (תשס"ד), עמ' 459-486. לסיכום קצר של המכשולים שהערימו חוקרים בדור האחרון לפני השימוש בספרות חז"ל לצורכי שחזור היסטורי, ובמיוחד כאשר המדובר בתלמוד הבבלי, הממשש מקור עיקרי לרבים ממאמריו של אופנהיימר, ראו: י' גפני, 'ארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד: חקר שנות דור – הישגים ותהיות', קתדרה, 100 (מנחם-אב תשס"א), עמ' 215-226.

2 א' אופנהיימר, 'טירונים יהודים בצבא הרומי?', מ' מור ואחרים (עורכים), לאוריאל: מחקרים בתולדות ישראל בעת העתיקה מוגשים לאוריאל רפפורט, ירושלים תשס"ו, עמ' 417-425.

3 א' אופנהיימר, 'המרכז בביתר לפני מרד בר-כוכבא', י' אלמן ואחרים (עורכים), נטיעות לדוד: ספר היובל לדוד הלבני, ירושלים תשס"ה, עמ' טו-כט.

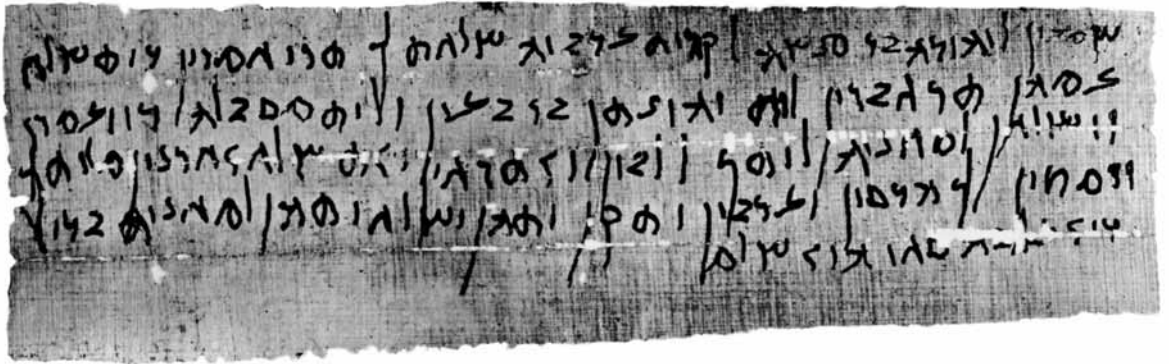
4 א' אופנהיימר, 'קשרי ארץ ישראל ובבל במיפנה תקופת התנאים והאמוראים', י' גפני (עורך), מרכז ותפוצה: ארץ ישראל והתפוצות בימי בית שני, המשנה והתלמוד, ירושלים תשס"ד, עמ' 125-139.

ביניים החושפת בדיוק את ראיית מקומו בתולדות המחקר, מול אלון (ובמשתמע אף מול תלמידו המובהק של אלון, שמואל ספראי): 'במקרים אלה ניתן אמנם לקבל את דעותיהם של המעוררים על שיוך המסורות לימי יבנה ואושא, אך באותה מידה נותרת סבירה גם הגישה המשייכת אותן לתקופותיהם של החכמים הנזכרים בעדות עצמה'.¹² אופנהיימר מבין כי ניתוח ספרותי עלול להטיל ספק דרך משל בהיסטוריות של סיפור חנניה בן אחי ר' יהושע¹³ כמשקף עימות בין בבל לארץ-ישראל שפרץ – לדעתו ולדעת אלון – כבר במאה השנייה לסה"נ (עמ' 386, 391-392), והוא הדין בקריאת הסיפור על המפגש של ר' ינאי ועשיר שאינו אלא עם הארץ כראיה לשינוי עמדותיהם של חכמים בראשית תקופת האמוראים כלפי תופעת עם הארץ, לעומת הקפדתם של התנאים (עמ' 164-165). ניתוח ספרותי של אותה אגדה, כמו זה שהציע בכיר העוסקים בתחום, עשוי להעלות תובנות שונות לחלוטין, המרחיקות משיבוץ הסיפור

שהמאמר הנדון מיוחס לחכם מסוים ואינו מובא באופן אנונימי. המעניין הוא במה שהחסיר אופנהיימר ממערכת שיקוליו: אחד הכלים הבולטים שנעדרים כאן הוא הביקורת הספרותית, לצד זו הפילולוגית-היסטורית הניצבת כבסיס קבוע לכל עבודתו. אין זו השמטה מקרית, שכן ביקורת ספרותית במתכונתה המודרנית טרם קנתה שביתה בימיו של אלון,⁷ ויש בה – לפחות לכאורה – לערער במידה רבה על ה'אמת' ההיסטורית שבאותם סיפורים ששימשו את אלון כבסיס להרצאתו ההיסטורית על תקופת המשנה.⁸ במאמרו בעברית על אלון⁹ מנה אופנהיימר דוגמאות לספקות העולים מקריאה ביקורתית-ספרותית של כמה מן הסיפורים המכוננים של הנרטיב התנאי, כמו הרחתו לשעה של רבן גמליאל דיבנה מנשיאותו¹⁰ והניסיון שנעשה באושא להדיח את בנו, רבן שמעון בן גמליאל, מן הנשיאות.¹¹ אופנהיימר מביא את דברי המפקקים בהיסטוריות של הסיפורים הללו, בניגוד לגישתו של אלון, אך לבסוף תופס עמדת

11 בבלי, הוריות יג ע"ב – יד ע"א.
 12 אופנהיימר (לעיל, הערה 5), עמ' 474-475. השוו גם דבריו: 'חוקרי ימינו נחלקים בין תלמידיו ותלמידי תלמידיו של אלון לבין אלה שפיתחו שיטות מחקר שונות ותלמידיהם, וביניהם מצויים כאלה השוללים את שיטת אלון מכול וכול [...] גם כיום יש מקום להמשיך בחקר תקופת המשנה והתלמוד על פי דרכו. אפשר לאמץ את עיקרי שיטתו, תוך ביקורת מתמדת שלה ובידור יתרונותיה וחולשותיה, אם כי ניתן כמובן לפלס דרכים חדשות לחלוטין במחקר' (שם, עמ' 486).
 13 סיפורו של חנניה, שביקש לעבר שנים בחו"ל ועורר התנגדות נמרצת מצדם של חכמי ארץ-ישראל, וכנראה גם של הנשיא עצמו, נמצא בשני גרסאות בשני התלמודים. ראו: ירושלמי, סנהדרין א, ב (יט ע"א) (= שם, נדרים ו, ח [ע"א]); בבלי, ברכות סג ע"א-ע"ב; באחד מן המאמרים בקובץ אופנהיימר השווה בין שתי הגרסאות של הסיפור; ראו: עמ' 384-393. והשוו: I. Gafni, *Land, Center and Diaspora*, Sheffield 1997, pp. 107-111

7 ראו דברי אופנהיימר במאמרו על אלון (לעיל, הערה 5) עמ' 474, הערה 53.
 8 ואכן קריאת התיגר על היסטוריונים המתעלמים מן הצורך בניתוח הספרותי מושמעת מכיוונים שונים. קריאה זו עולה מפי חוקרי תלמוד מובהקים כמו שמא פרידמן, שקבע: 'לפני שתחפש את הגרעין ההיסטורי, איפוא, עליך לחפש את הגרעין הספרותי ולהעמיד מחקר ההיסטורי עליו' (ש"י פרידמן, 'לאגדה היסטורית בתלמוד הבבלי', הנ"ל [עורך], ספר הזכרון לרבי שאול ליברמן, ניו-יורק וירושלים תשנ"ג, עמ' 122). ומנגד היא עולה מצד חשובי החוקרים בתחום האגדה כיונה פרנקל, שטען כי 'ההיסטוריון של תקופת התלמוד אינו יכול להתחיל להשתמש בסיפורי האגדה עד שחוקר הספרות לא סיים את מלאכת הניתוח הספרותי' (י' פרנקל, 'מחקר סיפור האגדה: מבט לעתיד לבוא', מדעי היהדות, 30 [תש"ן], עמ' 25).
 9 בקובץ שלפנינו נמצאת ההרצאה המקורית בגרמנית, אך הדיון הרחב והממצה יותר נמצא בגרסה העברית (לעיל, הערה 5).
 10 בבלי, ברכות כז ע"ב – כח ע"א.

איגרת של שמעון (בר-כוכבא) הכתובה ארמית בדבר הספקת ארבעת המינים: שמעון ליהודה בר מנשה לקרית ערביה שלחת לך תרי חמורין די תשלח / עמהן תר (=תרי) גברין לות יהונתן בר בעין ולות מסבלה די יעמרן / וישלחן למחניה לותך ללבין ואתרגין ואת שלח אחרנין מלותך / וימטון לך הדסין וערבין ותקן יתהן ושלח יתהן למחניה בדיל / די אכלסה סגי הוא שלם

תרגום: שמעון ליהודה בר מנשה לקרית ערביה. שלחתי לך שני חמורים כדי שתשלח / עמהם שני אנשים אצל יהונתן בן בעיה ואצל מסבלה, כדי שיעמיסו / וישלחו למחנה אצלך לולבים ואתרוגים. ואתה שלח אחרים מאצלך / ויביאו לך הדסים וערבות והתקן אותם ושלח אותם למחנה מפני / שהצבא רב, היה שלום (תעתיק מקורה הארמי ותרגומה העברי על פי 'י' ידן)

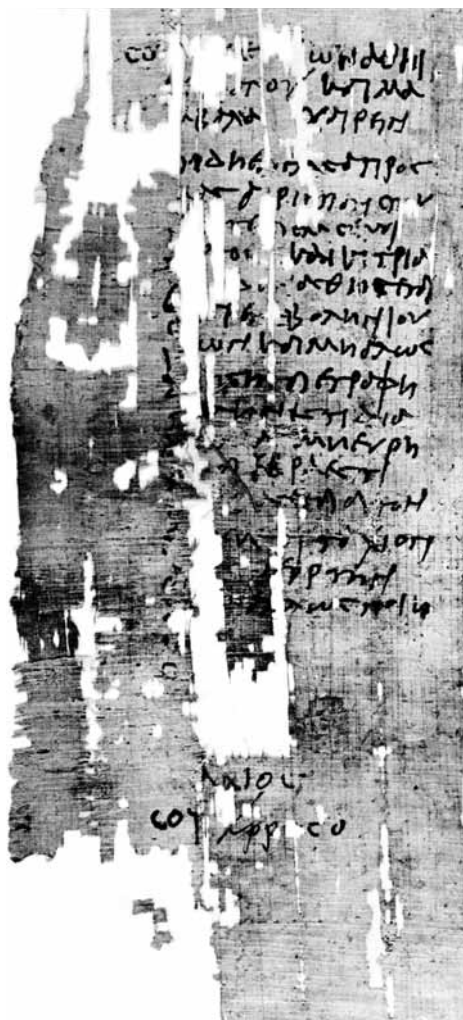
seems to me that I have freed myself from it in
the years which followed' (עמ' 4).

המאמרים שנאספו לכרך זה מחולקים לשלושה מדורים: (א) ארץ-ישראל וסביבתה בתקופה הרומית; (ב) מרד בר-כוכבא; (ג) עלייתה של בבל היהודית. המדור הראשון כולל מחקרים

14 'י' פרנקל, דרכי האגדה והמדרש, ב, גבעתיים 1991, עמ' 245-247, וההערות שם, עמ' 622-624.
15 ראו דבריהם של 'י' בער וש' ספראי על היבט זה של אישיותו, אשר הובאו על ידי אופנהיימר במאמרו (לעיל, הערה 5), עמ' 468-469; ראו גם: 'י' גפני, 'על גדליהו אלון ומקומו בהיסטוריוגרפיה התלמודית', מדעי היהדות, 41 (תשס"ב), עמ' 78-80.
16 'Many Jewish historians are writing from deep inside some sort of romantic nationalist ideology, nowadays usually Zionism. The Zionist historians of the first generation, most importantly [...] Gedalyahu Alon (1901-1950), argued that the Jews had always constituted what amounted to a nation, even in periods when they lacked political self-determination, mainly because Judaism always had a national component at its center' (S. Schwartz, *Imperialism and Jewish Society*, 200 B.C.E. to 640 C.E., Princeton 2001, pp. 5-6)

דווקא בפרק זמן מסוים, והמייחסות את העמדות המוסריות המתגלות בסיפור לאו דווקא לר' ינאי כי אם למספר הסיפור ולעורכיו.¹⁴ אופנהיימר מכיר היטב כיוונים חדשים אלה בקריאת האגדה, אך בכל זאת אינו מנתק עצמו לחלוטין מן הגישה הפילולוגית-היסטורית של קודמיו.

אולם בנאמנות של אופנהיימר לגישה הפילור-לוגית-היסטורית יש בכל זאת בקיעים, ואין הוא מסתיר אותם. הוא מודע לביקורת שהוטחה כלפי אלון – ואף להסתייגות ממנו – על שעירב בין היסטוריוגרפיה חסרת פניות לבין הזדהותו הערכית עם עולמם של חכמים מחד גיסא¹⁵ ועם יסודות התחייה הלאומית היהודית של הזמנים החדשים מאידך גיסא.¹⁶ גם בעניין זה אופנהיימר מגלה בפתחתו לקובץ טפח אוטוביוגרפי: '[Alon] also brought with him to his research on the world of the rabbis his Jewish nationalist outlook [...] In my early years of working on Talmudic literature I too followed Alon in this attitude to some extent, but looking back it

איגרת של שמעון
(בר-כוכבא)
הכתובה יוונית
בדבר הספקת
ארבעת המינים

דיסציפלינריות במתודה וקונטקסטואליזציה של ההיסטוריה היהודית במרחב הכללי היו למילות מפתח בקרב החוקרים, הוא הכיר בחשיבות שיתוף הפעולה עם מומחים מתחומים שונים, ראשי המדברים במקצועם, על מנת להעלות תמונה שלמה יותר ומעמיקה יותר של ההווה היהודית. הן בספרו הנזכר על מקומות מושבותיהם של יהודי בבל והן במספר ניכר של מאמרים שיתף אופנהיימר במחקריו את בנימין איזק

על היסודות המנהליים של ארץ-ישראל בשלטון הרומי ועל הזיקה שבין יסודות אלה לבין מסגרות עירוניות ומערכות שיפוט שהשפיעו על חייהם של היהודים, וכן עיונים מובהקים יותר בעולמם של חכמים. המדור השני כולל תשעה מאמרים על מרד בר-כוכבא, החל ממקומו של המרד בהיסטוריוגרפיה החדשה, דרך שאלות נקודתיות כמו הגורמים למרד בר-כוכבא, היבטים גאוגרפיים של המרד, דמותו של בר-כוכבא כדגם משיחי וכמנהיג ששילב הקפדה על קיום מצוות כחלק מן המאמץ הצבאי-הלאומי, וכלה בגזרות הדת שבאו בעקבות המרד וזיקתן להופעתה של תורת 'קידוש השם'. לא במקרה קודם מדור זה למדור השלישי, המוקדש לעלייתה של בכל הרבנית, שכן אופנהיימר קושר במובהק בין השניים: כישלון המרד פגע לשעה במרכז הארץ-ישראלי והביא לירידתם של פליטים – ביניהם חכמים – מארץ-ישראל לתפוצה היהודית הבטוחה ששכנה מחוץ לשליטתה של הקיסרות. המחקרים במדור השלישי – שלא כמו אלה שבמדור הראשון – מוקדשים כמעט רק לעניינים פנים-יהודיים, ואינם עוסקים בזיקה שבין המשטר הססאני ליהודים או בחברה האיראנית המגוונת. בין הנושאים הנדונים בהם: תחומי היישוב היהודי בכבל וזיקתם בין השאר להבלטת עדיפות ייחוסם של יהודי בבל – בעיני עצמם – לעומת ייחוס שאר יהודי העולם; בתי כנסיות בכבל; הקשרים שבין קהילת בבל ליהודי ארץ-ישראל כחלק ממאבקי הכוח בתקופת התלמוד. ניכר – כהודאת אופנהיימר עצמו – כי כמה מן המחקרים הללו הם פרות לוואי של עבודתו החשובה על הגאוגרפיה היהודית-הבבלית.¹⁷ פן ייחודי מאוד במחקריו של אופנהיימר הוא ששנים רבות לפני שמושגים כמו אינטר-

A. Oppenheimer, *Babylonia Judaica in the Talmudic Period*, Wiesbaden 1983

ואת הבסיס ההיסטוריוגרפי שעליהם השתית אופנהיימר לא מעט מן המחקרים הכלולים בכרך זה.¹⁹ מיוזג נדיר של צניעות ושל שאיפה לדייקנות ולשלמות מנחה את אופנהיימר לאורך כל הקריירה המדעית שלו. קוראי עברית ידעו זאת מכבר, וכרך זה מאפשר לקהל קוראים רחב יותר להכיר מקרוב את עולמם של חכמי התלמוד, על הרקע המורכב של העולם הרומי-ביזנטי במערב והעולם האיראני במזרח.

ומיכאל לקר.¹⁸ ההקפדה להיזקק להיסטוריה ולספרות הרומית מזווית ראייתו של היסטוריון מובהק של העולם הקלסי, ולחלופין המאמץ לנצל מקורות בערבית השופכים אור ייחודי – ולעתים בלעדי – על הגאוגרפיה ועל ההיסטוריה האיראנית בשלהי העת העתיקה ובראשית התקופה המוסלמית, הרחיבו באופן משמעותי את הבסיס ההיסטורי

מטבע של
בר-כוכבא
ועליו אנד
ארבעת המינים

ואשר כותרתו בגרסה העברית 'גבולות בבל ליוחסי' (ציון, נ[תשמ"ה], עמ' 173-187); ואילו במאמר הראשון במדור השני, שעניינו סקירה של ההיסטוריוגרפיה המודרנית על מרד בר-כוכבא (עמ' 197-224), באה לידי ביטוי תרומתו הייחודית של חוקר המעורבן לפרטי פרטים במחקרים החדשים על העולם הרומי ועל שלטון רומי במזרח. נוסף על נכונותו לשתף אחרים במחקריו, עומד לזכותו של אופנהיימר כישרונו לשבחן את תרומתם באופן אינטגרלי וללא תפריס ניכרים לעין.

18 איזק מלמד במחלקה ללימודים קלסיים באוניברסיטת תל-אביב, ובין תחומי מחקריו המגוונים בתולדות העת העתיקה התמחה בתולדות המשטר והצבא הרומי במזרח האימפריה. לקר מלמד בחוג לשפה וספרות ערבית באוניברסיטה העברית בירושלים והוא מומחה להיסטוריה ולספרות מוסלמית קדומה. תרומתו ניכרת במיוחד בספרו של אופנהיימר על הגאוגרפיה של יהודי בבל.

19 תרומתו של לקר דרך משל באה לידי ביטוי במיוחד במאמר הראשון שבמדור השלישי (עמ' 339-355),